

ТӨЛӨПТИИ-БИЛЕ КАМГАЛААРЫН КҮЗЭЭН

"Культура" содунуң шаңналы дээн "Россияга сонга" деп моорейге тилекчи болганы дээн, академик Д. С. Лихачев аттыг шаңнаалды база алдын медалды алганы дээн, февраль 5-те Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ТР-ниң Култура болган кино сайыды Чылгычы Ондар, В. Кок-оол

аттыг хожжум-ини театрының директоры Кап-оол Тагаланов, кол режиссер Алексей Ооржак оларын хүлээн аң ужуранкан, байыр чедирген. Моон сонгаар-даа россияңки болган делегей чергелин моорей, фестивальдарга тына театрың, уран чүүлүң адын төлөтпүс биле камгалаарын күзөөн.

Бистин корр.

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 15 (16320)

2001 чылдың февраль 6, вторник

Ат салган шагы 18.40 Садар өртгэз 3 рубль.

Конституция тургузуу ХЫНАП, ӨӨРЕНИП КӨӨР

Тыва Республиканың Конституциязын Россия Федерациязынң Үндэзин Хоойлузунга дууштүрер сорулга-биле ТР-ниң Конституция комиссиязы канчаар-даа аажок улуг ажылды кылган.

Оон түнелдиге ТР-ниң чаа Конституциязынң төлөвүлел аякка кылган. Ук документ федералдыг төңкө юридиктиг экспертизаны чедипширер эркен. Оон сонда республика солун-нарынга парлаан. Төлөвүлелдин таныштырылганы республиканың чурттагыч чонунун ортузунга чоруткан. Олар ону чүүлдүгүнүң деткээн. Чаа төлөвүлелге хамаарыштыр муң хире санаалдар, бодаалдар, сүмелер Конституция комиссиязынң секретариатында кирген. Оларны Конституция комиссиязы өөренип көрүп тургаш, эдилгелерин, немелдерин төлөвүлелге кирген. Оон сонда ук документини эдилчелгил юридиктиг экспертизаны эрттирер-биле Москваже чоруткан. Ынчангаш ТР-ниң чаа Конституциязынң төлөвүлелди аякка кылганы доостурунун кырында келген.

Шаңкымың чогулмалыг чорукка республиканың чамдык политиктиг күштери таарзынмайн турар. Тыва Республиканың Төп сонгуда комиссиязынга бо чылдың январь 30-де "Дараазында

лекчи бөлүктү бүрткээрин бистен дилеп турар. Олар Конституция төлөвүлелдин бирги эгезин хүлээн алыры-биле бирги кезең референдумга киришери саналдаан. Ынчангаш Конституцияның бирги кезеңин чүүлдерин боттарының төлөвүлел чогадып алганы-биле кирген. Бистин Төп сонгуда комиссиязынң сорулгасы болза, бөлүктүң кириген документилерин "Россия Федерациязынң хамааттыларынң сонгуур эргелеринин кол магадылалдарын болгаш референдумга кириш эргелер дугайында" федералдыг хоойлуга дүжүп турарын хынаар. Оон сонда ТР-ниң Дээди Хуралыне чорудар бис. Олар кирген документилер федералдыг хоойлу-ларга, РФ-тин Конституциязынга дүжүп азы дүшүшпүс турарын хынап көргөн сонда, түнел доктаалды бисте чорудар. Ынчан эгелекчи бөлүктү бүрткээр азы бүрткөвезинин дугайында айтырыгын шиптирээр бис. Төп сонгуда комиссиязы кирген документилерин федералдыг хоойлу-ларга 15 хонук дүжүп турарын хынап көр, ТР-ниң Дээди Хуралы 20 хонук хуусаа шиптиге айтырыгын үзе көр. Амгы үеде документилерин өөренип көрүп турар бис.

— Ийе, ыңдыг документ бисте январь 30-де кирген. Ында болза ТР-ниң чаа Конституциязынң бирги кезеңге референдум эрттирер дугайында эгелекчи-ни деткири-биле хол үжүү чыыр дээш тургускан эге-

— С. С. Конвизтин эгелекчи бөлүктүң кириген Конституцияның бирги эгезин төлөвүлел ТР-ниң Конституция комиссиязынң аякка кылганын төлөвүлелден чүңү-биле ылаалып турармы?

— Төлөвүлелди номчуп көрдүсү, ТР-ниң Конституция комиссиязынң аякка кылган төлөвүлелден ылаалып чүве болза, ТР-ниң Президентизин эрге-дужаалын хевээр арттырар, Чазак Дараазын эрге-дужаалын оон аңгылаар, чаңгыс пала-талыг амгы Дээди Хуралды хевээр тургузар дээн ол-ла. Улуг Хурал дугайында чүңү-даа биживез. Моон шын азы шын эвезин Дээди Хурал сайгарар, бис орта киришпес бис.

— Эгелекчи бөлүктүң составында аңгы-аңгы де-вискээрлерин төлөвүлел-лери кирип турар ирги бе?

— Даңзыны номчуп, сайгарып көргө, ында чүгө Кзыл хоорайдан хой кижки кирген. Кызыл кожуундан ийи-үш кижки бар чорду. Дору-биле чугаалаарга, С. С. Конвизтин талаакчылары, эш-өөрү деп чүве билдинип турар. Ужур болза өске кожууннарда улустар кирер турган.

— Оларын аразында

тывалар бар ынаан?

— Чаңгыс-даа тыва кижинин фамилиязы, ады чок болду. Оларны боттарынга тааржыр шилдиге-ле ыңдыг болган боор.

— С. С. Конвизтин талаакчылары Конституция комиссиязынң бадылааны төлөвүлелдин бодун-бурун чоруун үрөп, ону федералдыг хоойлуларга дууштүр шиптирээрден өскөр чылдап турар-дыр деп санаар, Конституция төлөвүлелдин бодун-бурун референдумга кирип дугайында хол үжүү чыыр Ю. Ю. Анянын баштаан эгелекчи бөлүктү тургускан болар.

— Оон дугайында дын-наан бис, ук бөлүктү бүрткээр дугайында документилер бөгүнге, январь 5-ке чедир бисте кирбээ.

— Хол үжүүн каян чыып эгелээр, чеже хире хол үжүү херек?

— Документилерин Төп сонгуда комиссиязы хынаан, ТР-ниң Дээди Хуралы сайгараш, түнел үндүргөн сонда, бир эвес Төп сонгуда комиссиязы эгелекчи бөлүктү бүрткээрине чөпшээрелди бериптерге, үш ай хуусаа шиптиге 5 муң хол үжүүн чыыр ужурул.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Үндүрүг эргелелинде ТОДАРГАЙЫ-БИЛЕ АЙТЫРГА...

Бо чылдың февраль 1-де Россиянын Үндүрүг яамызынң ТР-де Эргелелин бажынынга ук албан черинин удуртукчулары массалыг информация чепсектеринин ажылдакчыларынын киржилтези-биле парлакта конференциязын эрттирген. Аңал кол илеткеди ук Эргелелдин даргазы Үндүрүг чыылдазынң талазы-биле 2-ги черинин күрүне човулекчизи С. Ч. Сат кылган.

Бодунуң чугаазында Серафима Чалгын-ооловна эртен 2000 чылда Үндүрүг чыылдазынң талазы-биле ук албан чери коскү чедипшир-нерин чедип алганын, аңаа массалыг информация чеп-сектеринин ажылдакчы-ларынын киржилтези улуг болганын онзап демдегелээ. 2000 чылда ниити күрүне бюджетинче Үндүрүглерден болгаш өске-даа албан-биле бээр ужурул төлөвүлел-ден ниитизи-биле 343,1 мил-лион рубль кирген. Эртен 1999 чылга деңгээрге, 38,4 хуу хой болган. Ынчангаш феде-ралдыг бюджетке акша-хо-реңгинин киргени 82,2 хуу (ниитизи-биле 111,7 миллион рубль), республика бюдже-динче — 24,1 хуу (221,4 мил-лион рубль) өскөн. Ындыг көргү-зүлгү ук Эргелелдин эртен чылда бодунуң мурунунга салган сорулгазын күөс-кенин көргүзүп турар.

Тодаргайы-биле чуга-лаарга, республикага орулга үндүрүү, аяккап турар кижилерден үндүрүг, аяк-кап турар кижилерден бол-гаш юридиктиг эргелин албан черлеринден чаңгыс ай үндүрүг, акцизтер үндүрүү (амыдыралга онза херек барааннар дээш шипти чер-генин үндүрүү), чер аалакы байлактарын аяккап турар дээш төлөвүлел, чер үндүрүү дээш ыкшак хол үндүрүг хевирлеринин чыылдазы

чедипширер күөсөттинген. Хой кезинде үстүнде адаттыг үндүрүглерден республика бюджетинче кирген ончу-хөреңгинин хемчээл тургустунган.

Оон ыңай республиканың Үндүрүг инспекциязынң ажылдакчыларынын хыналда чоруткан ажалдарын түнелдер аажок бедик болган. Хыналданың янзы-бүрү хевирлеринин көвүдээн оларын ажалынң бодун-бурун чыылдазын онза дээшпеге болган. Оон түнелдиге ниити бюджетке немелде 70,9 миллион рубль кирген. Оон шиптиге 24 млн. хире рубль федералдыг, 35 миллион рубль республика бюдже-динче кирген. 12 миллион хире рубль тускай көрдүнгөн бюджетке болгаш бюджетке эвес фондустарга кирген.

Төлөтпимей турар үн-дүрүглер негээр, чыыр ажал база элээн иденкейжээ. Эртен чылдың дөрткү көвү-талында саарылга кылып турар юридиктиг эргелин албан черлеринин болгаш тус-тус кижилеринин орулга-рында чаңгыс ай үндүрүг (единый налог) тыртарын боттандырынын дугайында улуг таймалыр ажалын чоруткан. Ук Эргелелдин а ж ы л д а к ч ы л а р ы республиканың бүгү кожуу-нарын кезип, семинарларын эрттиргелде. Түнел коскү болган. Чижээлээрге, хой

саарлыкчыларлыг Кызыл хоорайга декабрь айда үндүрүг инспекцияларында 1040 үндүрүг төлөкчизи санаашкынынын (расчет) кириген. 1,6 миллион рубль олар бюджетке кириген. Оларын хой кезип моон мурунунда шуут үндүрүг төлөвүн турган болган.

Эргелелдин аялында четпестер база барын Серафима Чалгын-ооловна дем-дегелди. Республикага ни-титизи-биле тус чер бюдже-динче төлөвүлел кирип ажал чедир чоруттунмаан. Ук ажал чүгө 97,1 хууга четкен, ара туруп алган.

Ук Эргелелдин 2001 чылда мурунунда салган сорулгалар аажок нарын. 384 миллион рубль хем-чээлдин акша-хөреңгинин республика бюджетинче кирип көрдүнгөн. Ол эртен чылын республика бюджетинче кирген хөрең-гиде 66 хуу хой болган. Оон ыңай чаа аяккап эгелээн саарлыкчылар улуг кичээ-гейин салып, оларны кижки буруу-биле тус-тус тайыл-быр ажалын чорудары негет-тинип келген.

Серафима Чалгын-оол-овна болгаш ук Эргелелдин салбырлар даргалары жур-налистерин салгылааны дыка хой айтырылганын хариыларын бергенер.

Борис ОНДАР.

Култура болгаш амыдырал

Февраль айның эгезинде республиканың култура амыдыралына онзагай солун болушкуннар болган.

ТЕАТРЫВЫС — ТИЛЕКЧИ

Эп-не өөрүңүг бол-ган чоргарачыг чүүл Тываңың В. Кок-оол аттыг хожжум-ини теа-тры Бүгү-россияны театрлар аразында бол-ган моорейге кириш-кеш, "Чылдың театры" деп номинацияга бирги черин ап, тилекчи болганы.

Февраль 4-те хожжум-ини театрынга "XX чүс чылдың XX дээр ырлары" деп концертке ТР-ниң Култура болгаш кино яамызынң сайыды Чыл-гычы Чимит-Доржуевич Ондар мынча деп чугаалаан:

Бистин театрывистин база оон кол режиссерунун ады бот Россия, бүгү делегей чедир алганы-биле театр-ның аяккапчыларында, көрүкчүлөр силерге иңг байыр чедирин түр мен Алексей Кара-ооловни бөгү чаа Москвадан ужуп чедип келгени бо "Ол Култура" содунун шаңналы дээш "Россияга сонга" моорей-нин тилекчизин дипломну база тускай премияны алгаш келген Россия Федерация-зынң култура албан

черлеринин интеллиген-циязынң конгрессинин тускай шаңналынң дип-ломун база академик Д. С. Лихачев аттыг шаңнаалдың диплому болгаш алдын медалын алгаш келген. Ол улуг чедипшир-биле арти-стеривисе база катан байыр-дан чедирип каалганыр.

Дараазында театрың кол режиссеру Алексей Ооржак сое ал чүве чугаалаан, мынча дээн:

— Март 25-те бистин театрывистин 65 чыл оюн уткуштур мындыг дээш шаңнаалды алыры, ынап-ла, улуг аас-кежик. Бо шаңна-алдары тывыскан байырдыг хуралга Россиянын интелли-генциязынң бүгү ат-сураг-лыг кижилери киришкен. Ат-алдардыг чогаалчы Данил Гранин, СССР-ниң Улустун артизи Вера Васильевна, Россиянын Улустун арти-стери Наталья Фатеева, Марк Захаров, Александр Калягин, РФ-тиң култура сайыды Михаил Швыдкой, сураглыг Святослав Балза дээш, өске-даа. Олар байыр чедирин турда, өөрүңүг-даа, чорга-раңчыг-даа чорду.

База бир улуг чедипшир деп санап турарын чүүл — бо чорашт Ярославль хоорайынң

театр талазы-биле дээди өөрелдиге чериче Тывадан оолдар, урулдарын чорударын дүжүпүп алганымыс. Талан-тылыг аныктарын аразын-дан 12 кижини шиптээш, ынаар чорудар бис. Күзүлдин кижилер бөгүнде эгелек театрга келзин. Аңаа дооскаш келгенер драма артистери болгаш кулдалар-биле аякка-лар артистер болуп доозуп келер дээрзин айтып каайн.

XX чүс чылдың ырла-рынга тураскааткан шоу-программаны тыва радионун диктору Иван Бершанских "Кызыл чугаалап тур! Кызыл көргүзүп тур!" деп кижки буруунге таныш өстөр-биле, кижки буруунге таныш үн-биле эгелээш. Мындыг чүүлү эрттирсе деп бодады тып экекелген кижки "Россияның хүндүлүг радиозы" аттын эдилекчизи Любовь Шойдук. Улуг концерттин режиссеру — артист, режиссер, ыраажы Альберт Хомушук. Олар шиптуу база киришкен ыраажылар көрүкчүлөргө ол кежээ деннен четпес өөрүш-күнү шаңнааны чугаажок. Ол дугайында дозуу-биле суб-ботада үнер "Шындан" номчуур силер, хүндүлүг номчукуч.

бюджет болгаш бюджеттен дашкаар фондустарже немей шиптичкен.

Мурунунда чедир тырт-паан үндүрүглерин бүдүрү-гелерден болгаш организация-лардан чыыр талазы-биле аяккап үндүрүг аяккапчы-лары иденкейжиткен. Бо талазы-биле 1999 чылда 59,9 млн. эртен чылын — 117,4 млн. рубльди бюджеттерже чыып кириген. Өрелгип бү-дүрүлгө, организацияларын ончузун садып-саарар арга-биле 103,9 млн. рубльди бюджеттерже кириген, бо көргүзүг 1999 чылда чүгө 18,3 млн. рубль турган

Эртен чылдың дөрткү кварталында орулгаларга

"КАЗЫРГЫ ДЕГ ТАНЦЫ- САМНЫГ..."

Театрга шаңнадык ыр-ларын моорей болуп турда, ол-ла шакта күрү-не филармониязынң концерт залыга "Казы-ргы дег танцы-самныг, каттыраңаан чаны ча-рам" деп адаан Лина, Алексей Оюнаарны чогадыкчы кежээзи болуп эртен.

Оюнаарнын өг-бүдөзү тыва сценага чээрби чыл дүжүзүндө оюнун көргүзүп, чононуга уран талантын баралаалдып келген. Ын-чангаш бо юбилейлиг кон-цертке чаа улуг програм-маларын тургускаш, хой чылда аяккапчыларын отчедун коллективинге, көрүкчүлө-ринге кылганы ол.

Эртен неделяда тыва телевидениге Андрей Чым-банын дамыдылганын бо артистерин көрүп, аякка-пчыларына хамаарыш-тыр чугаазын дынаан силер. Шынал-ла, мергежлинге бердинген, кайгамчык салы-чаяннын өг-бүдө. Моон сонгаар-даа оларга чедипши-ринер арбын болурун күзеп каалганыр.

"РЕТРО- ШЛЯГЕР"

Эртен үениң сураг-жаан непертей ырла-рынын моорей фе-враль 2-де В. Кок-оол аттыг хожжум-ини теа-трынга болуп эртен.

Ук моорейге шиптуу 17 кижки аңгы-аңгы хоорай, кожуун, суурлардан кээп киришкен. Кызыл уран чүүл училищезинин вокал башкызы Сергей Иванович Хураган даргалаан ком-миссия түнелдин үндүргөн.

Моорейнин түнелдиге Дээди шаңнады Бин-Хем кожуун чатыргазынын култура кидизинин эргелекчизи Людмила Ма-лахова алган. Кызыл хоорайдан ыраажы Алексей Арат-оол 1-ги черин ээлээн. Кандыг ырлар ук моорейге чаңгылаанып, кайы ком-позиторларын ырлары эн-не сураглыг ырларын санынче кириптеп, кым деп артистер ону ырлаанын чин-чиктеп айтырылганын сонугуура болзунар, ол дугайында база суббота содунунун арыннан номчуп болуп силер.

Светлана БАЛЧЫР.

ЧОНУНГА ДУЗАЛЫГ

Бистин Бажын-Алаак суурда чурттап турар буянныг кижинин дугайында бижик-седим. Бистин суурун ийи кудумчузундан Төлөвүлел-чилерин кожуун хуралынын депутаты, амгы үеде Чалгын-нын хөмүр-даш уургайынң оролакчы директорунда аякка-пчылар Александр Донгак дугайында. Ол боду улус-чонга буянныг, дузаарак, биче сеткилди кижки деп суурну улуг, бичин чону чугаалажып турары таварылга эвес.

Даай-авам Серен Сергее-вичин бажынынга кире бээр, болганчок-ла Александр Донгак мактан орап кижки. Чурттап орган бажынынын хе-ринин прэши, сандан үнгөн. Ону кылдыртып бээр-биле депутатында айтырып тургу-зуп чедэ бээр, ол херинин доран кылдыртып берген. Ынчангаш канчаар, бо үе-шаг берге үеде кадат, маанзы чаңгыс бот не кижки кайымы тывар боор. Ынчангаш даай-аванын депутатында өөрүп четтиргенин чылыг сөстөр чугаалап орап тавар-ылга эвес. Кижки бурууу даанган аяк-херээ дээш, шак ыңдыг ак сеткилди болур болза эки-ле чүве-дүп ийи.

Айрана ХОВАЛЫГ.
Чоон-Хемчик кожуун.

тэзин хемчээл-биле бе, азы садып-сайгараш чедирген ачы-дузазынын хемчээл-биле үндүрүг төлөвүлел, бо чүүлдүг 40, 50, 60-дан 70 хуу чедир турар болгай, ыңчангаш оларга херек кырында дузаны чедирер.

Чыып кирип иделет чок апарган үндүрүг өрелерин үндүр бижир дугайында Россиянын Чазанын докта-лыг белеткеп турар. Бо док-таалды боттандырынын ме-ханизмин, технологиязын аяккап кылгаш, төлөвүлел иделет чок апарган өрелерин күрүне реестринин үндүр ужурул. Оон түнелдиге шын план боттут болгаш ил-ден апар. Бөгүн РФ-тин УАЯ-зы бюджет мурунунга өрелгелерин чаңгыс ай иделопчызын аяккап кылып турар. Өрелгип черлер чок болза, өрелгип төлөр, чок болза, узуаткынар апар

Соолгу шакта

○ Израильдин премьер-министр сонгудалары бөгүн доостур ужурулуг. Даштык чурттарда турар Израиль хамаатчылар, шерип кижилер бадылаашкын-нарын ийи хонук бурунгар берген. Кордакчылар чоок-та чаа ажалындан дүшкен премьер Барактын болгаш шаанда премьер турган Шаронун аразында чидиг демисел бооп турар, оларын талаакчылары бот-бодунга удурланышкын чыскаал-дарын үзүктел чок чорудуп турар.

○ Якут (Саха) Республи-канын Депутатский деп суурунга электр станция-зынга өрт болганын да суурун чылыдар арга чок апарган. 440 чурттакчыны, оон иштинде 330 ажит уругну өске черлерге кө-жүргөн. Бо хүнерде ында соок 53 градус. Станцияны катат тургузар аяккап РФ-тин ОБ болгаш Бойдус халатчыларын уруктарың чылдадыр яамызынң специалистери аяккап турар.

○ Улан-Удэ хоорайнын электр станциязынга частымышкын болганын да чылыг дамчыдар 4 котел сандан үнгөн, хоорайже чылыг болгаш чырык боттан-дырып турар. Ында сооктун температурасы 40 градустан ашып турар.

○ Шамил Басаевтин удур-тулгазы-биле беш чыл бурунгар Буденовскиже халдаан дээрбич иделет-терин кенин-херектерин итээр дооступ турар. Олар удавас судтун чөптүг шиптигелин алыр. Буден-новскиже халдаашкындан 129 тайың чурттакчы ам-тыннан чарылган.

○ Каттышкан Араб Эми-раттарына РФ-тин элчин турган Александр Попов

машыналыг халдып оргаш, вьетнам кысты бастырып каан. Өлген кысты буруулуг деп санаан, ынчалза-даа А. Попов ол уругун котар-ла дуглаарында 41 муң америк доллар акша төлээр.

○ Ставрополь — крайда аарыг малдар эдип садар чорук көвүдээш. Дашты-кыдан, шиптиден-даа келген ээттерин күрүне садыгларында 5-6 рубль чинк өрткеке садып турары илээр.

○ Федор Шалыпинге тураскааткан опера фестивалы (20 дугар) Казанда эр-тип турар. Чоонун соонугалы улуг болганын билет-терин баштайгы хүнде-ле садып апарган.

○ Белорус-россий эвилел күрүнезинин күрүне сек-ретур турган Павел Боро-динин кадыы баксырап турарын оон болчукузу Сергеева дыңнаткан. Бо айтырыгын шиптирээр-биле Бородинин тудуп хоругдарын АКШ-тан дилээн шейлар таа бо айның 22-ге чедир кандыг-даа документ хүлээп албазы билдине берген. Моон ужурунда Бородинин херээ узамдыгы билдинген. Маңа хамаарыштыр Бело-руссиянын президентизи А. Лукашенко ийи дугар меделел кылгаш: "П. Боро-дин болза Россиянын хамаатчы-дыр, ол Бело-руссиянын аяккапчызы эвес, ону канчаарын Россия шиптирээр ужурулуг" дээн. В. Путин бо айтырыгын чөптүг көрүп шиптир-лээр АКШ-тын президе-нтизи Джордж Буше доктаан, ынчалза-даа Д. Буш: "Бо айтырыгын чүгө суд шиптирээр" деп хариылаан бооп турар.

(АГЕНТИЛЕДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ҮНДҮРҮҮНЕР ТӨЛЕДИНЕР БЕ?

Үндүрүг эргелелин салбырларын чамдык чиктер.

2000 чылдың каттышкан бюджетке үндүрүглерден болгаш ынап-ла кылды өске-даа төлөвүлелден 343,1 млн. рубль кирген бооп турар. Бо дээрже 1999 чылдаазында 38,4 хуу хой бооп турар. Федералдыг бюджетке азы кирип 82,2 хуу өскөн азы 111,7 млн. рубль, республика бюджетинче кирип — 24,1 хуу азы 231,4 млн. рубль болган.

Ынчангаш чылдың кон-троль далаазын: консолида-таан бюджетке 113,5, оон иштинде федералдыг бюдже-те 142,6, республика бюд-жетиң кирипни шиптизи-биле 103,3 хуу күөсөткен.

Республикага ниитизи-биле орулгалардан үндүрүг, хуу кижилерден олча-ажык

үндүрүү, юридиктиг албан черлеринден болгаш хууда кижилерден чаңгыс ай үн-дүрүг акцизтерден, чер үн-дүрү, байлактар аяккапчы дээш үндүрүг чиктеп кол үндүрүглер талазы-биле даалгаларны күөсөткен.

Республиканың үндүрүг аяккапчыларынын кон-троль аяккапчыларын түнел-диге болуру дыка беден. Бүгү хевирлерин хыналдалары-ның саны болгаш үрө-түнел-диге болуру өскөн, оон ачызын-да 70,9 млн. рубльди үндүрүг-лөргө немей шиптичкен. Оон иштинде федералдыг бюдже-те 24 млн. хире, республика бюджетинче 35 млн. рубльди шиптичкен 12 млн. хире рубльди тускай сорулгалыг

бюджет болгаш бюджеттен дашкаар фондустарже немей шиптичкен.

Мурунунда чедир тырт-паан үндүрүглерин бүдүрү-гелерден болгаш организация-лардан чыыр талазы-биле аяккап үндүрүг аяккапчы-лары иденкейжиткен. Бо талазы-биле 1999 чылда 59,9 млн. эртен чылын — 117,4 млн. рубльди бюджеттерже чыып кириген. Өрелгип бү-дүрүлгө, организацияларын ончузун садып-саарар арга-биле 103,9 млн. рубльди бюджеттерже кириген, бо көргүзүг 1999 чылда чүгө 18,3 млн. рубль турган

КӨДЭЭНИН ХӨӨННЕРИ: АЙТЫРЫГ, ХОМУДАЛ, ДИЛЕГ

БО ЧАГААНЫ ЧЕРЛЕ БИЖИР УЖУРГА ТАВАРЫШТЫМ. ООҢ УТКАЗЫ МЫНДЫГ.

ДУЗАЛАМЧЫ АКШАВЫС АЛБАДЫВЫС

Мени Владимир Чактар-оолович Шарый-оол дээр. Өвүр кожуунда Чаа-Суур сумузуун хамаатызы мен. 1945 чылдан 1990 чылга чедир башкыладым. Оон пенсияге үнгеш, малчынай бердим. Төрүүр, ылаңгыя шээр, мал бажы өзүп келди. Кыс мал бажы немежирге, ажаанзырчыг, ажалдак-сангыч, ооң төвшинге сагыш-сеткил ажал чорурчу чүвүдир. Малчынаан тудум “Шын”-биле харылаам улам быжыкты. 2001 чылдың баштайгы чартында “Шын”, “Эне союн”, “Российская газета”, “Центр Азия” солуннары чагыдып алдым. Эки шаг-үе турда, солуннар бол-гаш сеткүүдери 15-тен 20 чедир чыгардым турдум.

“Шынг” буюрелим болгаш идеялим улуг. Мурнуку чылдарда “Шын-ның” корреспондентилери Торгалыгга, Чаа-Суурга доктаамал кээп турганын кижик кайын уттур. Олар бир чагаанын соо-биле келгеш, истен-хынаар чурум-нуг турган. Бөгүндө байдал сыр өскерилген. Авторларның үзөл-бодалы, көрүшкүнү ажал-чарлыг болу берген. Ол дээр амыдыралдың хой талалыг апарганын көргүзүп турары ол.

Эрткен 2000 чылдың февраль 29-та үнген № 24 (16184) “Шын” солунга Тыва Республиканың Көдээ ажал-агыл болгаш аш-чөм яамызының сайыды турган С. М. Достайның “Шээр малды өстүрүп дээш” деп аттыг чүзү үнген. Ук чүзү шээр мал азырап өстүрүп турар бугү-ле кижилерин, шынап-ла, чалгынаадырган, хей-адын көдүргөн, идея-лен оттурган болгаш ак сеткилдиг ажалдаарыңче кыйгы болган чүвө. Ол ындай болган-да.

Төрүүр шээр малды тудуп, чаш малды өстүргенер көрүнгөнү көргүскен дузаламчы акшазын 2000 чылдың чизе-буруткелдин езугаар алдылар-да. Ол дыка-ла эки-дир. Ынчалза-да! Езуулуг хой малды азырап, ажал өстүргөн, хой чылдарда үйгү-чидын чок, амыр-дыш чок ажалдап чорган чамдык кижилерге күрүңненин көргүскен дузаламчы акшазын чептеин барганын кончук хомудангыч. Тодаргайлаарга, Чаа-Суур сумузуун малчы 46 өрөгөн ук дузаламчыны бөгүнге чедир холга албаан.

Оларның аразында чүгө суму, кожуун эвес, республикада безин ат-алдары сурагжы бергенер бар. Чижээ, “Куш-ажычыл алдар” орденнин II, III чегерлерин эдилекчилер Кара-оол Ховалыг, 300-400 баш шээр малдыг арат ажал-агыл удуртукчузу Чымба Түлүш, төрүүр 400 шээр малдыг Владимир Шивит-Доржу, төрүүр чүс ажыг хой, ошкү тудуп өстүрүп орат Владимир Шарый-оол мен болгаш өскөлдөр-да албадымыс. Ол 46 өрөгөнүн барык шуптузу төрүүр шээр малдыг.

Төрүүр шээр малдыгларын биске онаанган дузаламчы акшазы кайнаар барганын? Мынча хой чылдарда ажалдаан улустун канчап черле чизе кылган данзыже бистин аттарымыс кирбейн баар болду. Ону тодарайып билди алыскап тур бис. Бо дузалам-чы акшазын чангыс удаа бээр эвес, ам-даа уламчылар дээш-не болгай. Эрте дээр айтырыгны шиптирел, харыдан бээрин дилеп тур мен.

Буруу — суму чагырга-зында, Өвүр кожуунуң көдээ ажал-агыл эргелешин аппараттында, кожуунуң статистика эргелешинде бе? Азы республика органи-зацияларының кандыг-бир ажалдакчылынын хары-салга чок ажылынын түн-нелинде, бистин ат-сывымыс данзы-документилерден астыгып чыдап калганы ол ирги бе?

Владимир ШАРЫЙ-ООЛ.

1990 чылда “Бай-Тал” совхозка мал кадарып эгелээм бис. Кадарчылап чоран чылдарында иштинин мадын карак огу дег камгалап кел-дивис. Чылдың дөрт эргил-дезинде кожер-дүжер, малдын продукциязын дүжар, керээ-дүжаржулга езугаар санажыр чүвө болгай. Специалистер, мал бригаданын бригадир-лери-биле ажал-агылыг ха-рылааалар үстүр эвес.

Мал оору, ыт-куштан ан-гыда, малчы кижиге берге-лер эвээш эвес таваржыр. Ынчалза-даа малывысты кыштын соогу, чайнын иш-дигин, онча-менди өстүрүп келдирис. Сөөлү харын 1999 чылдың сентябрыда хураан алган бир кодан эр хура-намыс биске бергелерин таварыштырды.

Дотле шаа безин четпес хоокуйлерин күш-шыдалы-ны кошкагын көрдүвүс. Чайгы чуулда эки эртпез хурааннар кодуру болган. Бир эвес хүлээп алышыкын үзүндө малдын чүгө ишти бажын санап хүлээп албайн, а баш бурузун күш-шыдалы-ны шынылаагы езугаар көргөн болза, улуг каража-чидирг турбас турган боор. Кыштын соок тынжы келирге, хура-аннар өгөнип, дүрбүнүп эгелээш. Кыштакта келирис-ке-даа, байдал экижизил.

Кыштакта эркекчиле кө-жүп кирип келгеш, хурааннар кодуру болганын дугайын-да мал эмчизинге дараан ды-наттымыс. “Эң чок, ам эмнээр бис” деп харыс бээр турду-лар. Алар манаар эвес, хура-аннарымыс ноябрьда өлүп эгелээш. Соок күштелирге, ко-дур улам өскөөш. Дирит мал хиллээш алаа көрүп алган олурар эвес, кодуру эмненин орунуга улуг дүжаржулга-ларын сүмелзип чүдүлериш-даа ажылап, боттарымыс шипчинип эгелээш бис. Кан-чаарымыска-даа хоржок боор-га, мырылгы кодурулаан че-лерже илгү хүл эки дээрге, ону-даа уруп шак болдувус. Шак ындай байдал тургусту-на бээрин баш удур билдир турган болза, тывылбас кодуру эмненин каш чыл бурунгаар шыгжап алыр турган бис.

Экономикти буураашкын мурнуна малчынарның амыдырал-чуртталгазы таан

чөгөнчиг турбаан. Суг, аш-чөм болгаш өске-даа херекте-биле хандыргалга үстүр эвес. Ам ындай эвес, байдал сыр дедирелген. Хурааннары суггары бергедээш. Өгүнү эр азынның бир кылар аар чүзүг болза, хар хөртүүн да-жылаары. Хөртүктү эккел-геш, хайындырар. Сарыг хүнү бадыр хөртүк эргизер. Оон-биле хурааннары суг-гарар. Туртузур азыраар мал өзүп-ле турган.

Соок хат хадыргы, ян-варыда хурааннары өлүрү шуут кедерээш. Эртешин-не кжааны ажыдыптарга, чам-дыкта 20 чедир өлгүлээш бо-лур. Оон азын чергеленин үрүлүчү чүктөп эккээр. Часкы, чайгы, күскү эддеге күш кирип, доруугу четкипкан мал одар-белчин чедер харыс кайда боор ийик. Олар оы-

Өлгөн малдын кезин сойба-ны дээш, чөмө-халага база та-варыштымыс. Мал бригад-зының бригадир биле мал эмчизин боттарының чулун ча-жырып, өлгөн малды черже төпкөн. Өске улуска ытта-вас кыдыр бисти хөдчөк чагып каан. Мал эмчизин аайын-даа эртер эвес, ыттавайын барган бис.

Херек кырында бүгү байдал билдине берген, чар-дыгын непертээр. Хамык буруу бистин кырымыска дүшкөн. Түңнел чангыс: “Дөтпелерин ажаада-те-жээлдеп баксыраан, ынчан-гаш кырылган”. Чогул ол дугайында шыңгы чугааны мээни мурунга кым-даа тур-гуспаан. Мээ оом иштинин дугайында багай сос-домакты артымыска эдип турганы билдинген. Шыны-биле

азыраар, ам-таң-биле эмнээр ужурлуг. Аарыг, чулаан малды мал чени, сугтады узук черже үндүрери харын долгандыр хүрээлте хоралыг. Өлгөн малды шыгжаары, бир ангы черге өрттедир бистин шы-ңгы хайгааралдыг. Ол дуга-йын кожуун чагыргазының чаа даргазы, тускай эртеми бе-зин мал эмчизин хүндүтүт Вла-димир Очур-оол кончук эки билдир.

Ветеринария хайгааралы-ның чок болуп турарының хараазы-биле бистин өг-бү-левисти буруулакташ, ажал-дан хостан калкан. Чондан, кижилерден дынчыл турары-мыска, мал эмнелешин хай-гааралы Тыва Республикада эде тургустун деп турар. Ам ону Ветеринария депар-таментин дигир. Ол эки-дир. Моон соңгаар байдал

мындыг.

мөөн билдирин болза, 1999-2000 чылдың кыштактаашкынында бригаданың 900 ажыг малы кырылган. Оон чылдагыны чүгө мал кадарчыларында эвес болдур ийик. Көдээ ажал-агыл, ылаңгыя мал ба-жын дагын өстүрүп эки шаг-уеини уг-шын-биле чоруп ораныда. Рынок экономика-зының негелделери, херекте-лери оон сыр өскерилген. Мал уксаазын үндешин-биле эдершип орунуга, мен ышкан, мээ оом ишти ышкан кадарчыларын ажалдан үндү-рер-кызырары, куду көөрү-биле өйлеж берген. Бо чо-рукту соксадырыңче утганган чоңун санал-оалын “Шынг” калбаа-биле чырыдарын күздөм.

Билдинишкенин, хомудал кирип чедер бээр, кижини бодун буруудадыр, бактаар

Бай-Тайга кожуун чагыргазының кичээнгеинге

290 ажыг хураанны чүдүргөш, чажырын төпкөн. Даргаларым бөгүнде хостуг чаннап, бисти ажыл чок арттырын каан.

адырга, байдал оон-даа нарын. Бригадир, мал эмчизинде эки автомашина, четчир кы-вар-чаар чүдүлдер, артык ке-зектер, бирги элчегин херек-телинге ажылаар эм-таң бар эвес. Олар малчын коданнар-ын хүнүн-даанын эргип ке-зип чедиртер хары-шынзын шыкыган болуп турар.

Бир эвес совхозта ветери-нария албаны директорну, зоотехникти боттуу-биле шыныдыптар болза, арган, хамчык хурааннары бир кодан кыдыр беле бербейн, чизе-данзыдан үндүр бишп-тер турган. Чүгө дээрге чу-даан малды ветеринария не-гелдезин езугаар тургузур

черле экижир ужурлуг. Бөгүнде ындай эвес. Ол дугайын база каттап бижи-ор мен. 2000 чылдың март ай-нын тончузунда мал эмчизин Айлаң Хертек келгеш, өлгөн 290 ажыг дөтенип чүдүрткеш, чажырып төпкөн. Кодур аарындан аараан арган дөт-пелерин кыш ажыгар дээш, хар-хөртүктү кызыл-калайып чүктөп, ону эргизип, сарламыс-биле мал чени садып, чарыгал үндүрүп тур-ганымыс, өске-даа карак кы-зыл ажылымыс херекке ал-дымаан. Даргаларым бөгүнде хостуг чаннап, бисти ажыл чок арттырын каан.

Херек кырында адырга, чоруктар хой-дур. Бо талазы-биле Дээди Хурал, Улуг Ху-рал малчын кижиге ажыктыг, херектиг чуну кылып турарын база билп алыскадым. Дээди Хуралдың чамдык депутат-тары, Улуг Хуралдың чамдык кижикунери, сактарымыс, малчын, кадарчы дөн чижек-тиг сонгукчуларын чүгө сонгудар бүүзүндө херек-тедир, оон соолунде уттуптар яныз база бар ышкан. Бо ки-жиниң үнүн алгаш, кажан оларны херектеп бээр, тоок-савайн баарын көрүп, билп тур мен.

Валентина МӨНГЕ. Бай-Тал суур.

ХООЧУН КОКТУГ

кезээш чоруттар. Чамдыкта машина бурун-гаар чорутурун “туруп”, “чөдүрүп-каккыра” бээр болза, ол утанын бажы-биле бодуп, уран холдары-биле машиназының “көскү-хөдөө” көрүп, “шипти” тургаш, “хоо-чу-хоразын” илдерип тып-кан, дораан-на экиртпир “эм-ней” тыртып алыр. Ол хире арга-дуржулгагы чолаачы-дыр ийик. Кывар-чаар мате-риал садып алыр ажа-төгө-рик чегеи бо үеде Чадаана азы Кызылче орук аайы-биле чорумдалар олуртуп алган,

ы оон хөдешин-биле бензин алыр аргаларын база ажылап турар. Албан орук ак деп чүвени эки билдиринде Алек-сандер кажан-даа ынай-бээр чорук чорутурун ойталап турганын кым-даа көрбөш.

Александр Анай-оолович чорутурун, машиназы маңагыр болурун, алаа ак орукту бүгү талазы-биле күзеп каалдым.

Бораш ОНДАР. Суг-Аксы суур.

КУРЛАК ЧЕДИР

1941 чылдың июнь 22-де фашист Германия Совет Эвилелине дайын чарлапкан, оор сү-биле халдаан. Ол-ла хун Тыва Арат Республиканың Х Улуг Хурааны ажыт-тылар турган. Дайынның эгелешин-биле Улуг Хуралдың ажыттылар хуну сонгаларымаан, ол орай кезээ боду-нуң ажылын эгелээш.

“Тыва улус бодунун Революстуг нам, чазаанга баш-таткан, фашисттик эжелекчилерге удур совет улустун демиселинде, ону туолуңга че-дир тилээрине амы-тынны-даа хараннамайын, бүгү күш-тер болгаш аргалары-биле дузала-жырыңа белең” деп, декларацияны Х Улуг Хурал чангыс үн-биле хүлээп алган.

Дайынның ол кара сагыштыг үүлгедин бүгү тыва чоңун кандыг-даа өстөрби-биле илдертишмес, килеңи хайындырган. Хоорай болгаш суур, суму болгаш арбан саынгы, өскээр чу-гаалаарга, бүгү Тывага хой-хей кижикиркиңилгү ху-рал-сугааалар кончук иден-кейлиг, улуг хайнышкынныг бодуп эртпир тургулаан. Ажал-чы чоңуур ук хураалда Совет күрүңненин фашисттик кара аспадан хостажыры-нын херээңче боттарының чайгылыш чок тура-соруун илдерип турганар. Ол-ла хүннеде ТАР-нын Чазаанче хой-хей кижилериниң окту-боону туткаш, эки тура-биле дайынче чорутурун дуга-йында билдинишкенин ал-бэ-биле кирип эгелээш.

Х Улуг Хуралдың шип-тирлери амыдыралга бот-тан-дыр ажал-херектер Тыва

күштер болгаш аргалар-биле дузалажыры, ийде, чурттагы чоңуу дайын байдалыга белеткээр. Дүгөржаа ол у-лаңышкынынын кайгызын-га-даа иденкейлиг кирип турган. Эр, херээң кижилер фронтке чорудар яныз-буру белектерин эки шынарлыг кыдыр белеткээш, оларын суму, кожуун чагыргаларын таварыштыг тускай комис-сияге чорудуп эгелээш. Чаа-Хөл кожуунун чүгө Ак-Турт сумузуун уран-шевер херээңнерин 1941-1943 чыл-дарда 5000 чолдак, чыгыс то-нары, 4500 эжеш хол-халпа-рынын даарааш, Кызыл Ше-ригге белекке чорутканар. Ам бөгүн бо сан-чургаайлар-ны адап, бижири чык, белең болбайн аан. Ынчан ол дээр-ге он-он эр, херээң кижилер-ниң аар-берге, чымыштыг ажал-ижи турган. Чангыс-ла хой кезин он кандыг-бир хей даараар кыдыр эттеп, чым-чадып алыры — ындай-ла белең эвес ажал. Баштай ол келеш хойдан бедик шынар-лыг кыдыр союп алыры, оон соонда божалары, ону бил-дингип кевирип кургадыры, кургай бээр, ону адыр-биле эттеп чымчадыры дээш баар. Өскээр чуугаалаарга, кештен алгы кылып ал турары ол. Эки эттээш алгы, чугай дег ак болат. Ол хиректезин, өтө-ани, катпазын дээш ону дит човүрээни ажылап турган, кызыдыр азы хурдиртп бу-дуур. Бүдүн каан алгыдан

даараан тон амгы үеинч дуб-леңка дээр тоннарынга дөмөй боор чүвө. Бо бүгү ажылды чүгө хол-биле кылып, меха-низация деп орус сөс ол шаг-да дыңналас-даа турган, дын-налас-даа, оон ужу-утказын кым билдир боор ийик.

Мынчал кээрге, 5000 тонна, 4500 эжеш хол-хап даарааш фронтке чорут-каны — Ак-Турт сумузуун боту чоңуун маадрыгы чору-у, ажал-ижи-дир дээш, мын-да кандыг чазыг турар деп. “Ол шагда, дайын үезинде, мыыс өскөр безин бар эвес. Тон өскөртин хадын ыштын-чине будуктары шиптигеп эпей кертпир тургаш, чазап

делинге, Кызыл Шеригге бодунун ажыг дерин албэ-биле төп тургаш, өстүрүп алган мал-маганын халаска берип дузалааны, мен бодан көрүм-ге, ол эңне патриотчу чорук. Ак-Турт сумузуундан чүгө 1941 чылда 470 эң шилпидек атыты чоңуң акы туразы-биле фронтке чоруткан Чаа-Хөл кожууну 1941 чылда тургус-туган кожуун чүвө-дир. Ол кожуунун баштайгы дарга-зына Василий Максимович Кончук томуйлаткан турган. Чаа-Хөлдөн чоруткан, Улуг-Хем кожуунун даргазына ажалдаан, оон соонда Би-ни-Хем кожууну барып даргалаан хоочун чүвө-дир.

“Тыва улус бодунун Революстуг нам, чазаанга баштаткан, фашисттик эжелекчилерге удур совет улустун демиселинде, ону туолуңга че-дир тилээрине амы-тынны-даа хараннамайын, бүгү күш-тер болгаш аргалары-биле дузалажырыңа белең” деп, декларацияны Х Улуг Хурал чангыс үн-биле хүлээп алган.

алыр чүвө-дир” — деп, Алексей Артаевич сактып орат болду. Оон ангыда ажылыч чон бо бүгү ажал-ижи дээш чан-гыс көпкөс-даа албас турган. Кижик буруу чүгө тилдеге дээш ажалдап турган. “Мээң бо даараан тоңуңу кеткен кызыл шериги ондан эвээш эвес фашистерин ууткан чок кызын” дээш уткалыг алал-бөрээлдер та чеже тур-ган чүвө.

Тыва чоңун Совет Эви-

ООР КЕДЕРЭЭН, ШАГДАА БОЛЗА...

Сарлык — туда кадат хереглевес мал. Ылаңгыя кыжын сүг өөршен черлеринге одарлап кыштаар. Бир кодан өөр сарлык ыт-кушка безин белең алдырбас. Оор дугайы кымның-даа сагыжыңга кирбес турган.

Час дүжүн, сарлыктар торүүр үези чоокшулап олурда, ам-на ээлери сарлыктарынын кайда барганын сураглажып, ында-мында шапкылажып чоруур. Ынчал тургаш тышкап алыр, олары онча-менди болгулаар. Чамдыкта ийн-чангыс баштар чиде бээр, улуг херекке-даа албас: “Ирбш чипти ыйнаан азы согуш-чипке чединээш кандыг-бир амытан үзүлелеп алды ыйнаан” деп каар.

Ам шуут сыр өске. Үргүл-чү сүржүп, кадарып турда-ла, дүмө, хүндүс чай аразында-ла кодан-коданы-биле үзе сүре бээр. Оорларга сарлыгы, инээ, чылгызын алысаан өг-бүлө бөгүнде Мөгөн-Бүренде чок.

Оор алган малды ол дараан иштин-биле иштеп сүрүп, тып алыр деп чүвө дендин бер-ге. Чүгө дээрге кожуун тову ырак. Раша харылааазы чам-дыкта ажалдавайын баргы-лаар. Арай деп шагдаа ажал-дакчызы келгеш, чүвениң уг-шини айтыртынып турда-ла, “изн соон” каар.

Малчынарда болгаш хуу-зунда малын малдап чоруур кижилерде боо-чепекс ховар. Ынчангаш амгы үеде шуут ажы-биле дээрбедеп турган таварылгалар чангыс эвес. Арт-сыннарда хөртүк харлар эрэн, хемнеринч дажыг суглары сыгыан үелерде, чай тончузунде, күзүн, баштайгы хар чагалакта, атыг, боолуг, кижик танывас кижилер ында-мында бо-ла көзүлген боор. Чамдыктары арыннарын чажырып, маска кедиш алган суг болгулаар.

Эңне көрүңчүг, ыянчыг, бужар чүвө — чоңуң бот-боттарын оорлажыры кедереп барды. Ылаңгыя чурттуң шаандаан тура шыдал-быра-лыг диттип келген үндешин чурттакчылары, он аразын-дан эңне дээр диттип чорган улустарың ажы-толү оорла-ныр апарды. Оларның чан-гыс бодалы чүгө байыры, хой ажаланыр дээш хоптак сеткилдир.

Кады-кожазын оорлааш туттурган оорларын дуга-йында шагдаа ажалдакчы-лары барык шуут-ла билбес. Чүгө дие туттурган оор ко-гараан кижик-биле оон ког-гаралын дедир эгидип, төлөп бээр кыдыр дүгүрүп каап-тар, ол-ла. А шагдаалар ол дугайын сагыш-даа салбас. Маңаа хамаларыштыр бөдүүн чижекти көргүзгөн. Ийн чыл бурунгаар “Мөгөн-Бүрен” совхозтун хой сарлыгын оор-лай берген, он алган кижик-даа, апарган чери-даа

билдингир. Ол дугайын совхоз директору кожуунун шагдаа килдингине шагда-ла дыңнаткан, хурал-суглаалар-га-даа чугаалап чөгөл төнгөн. Төптөн келген дарга-сайыттарга-даа чугаалап мага ханган. Түңнел чок.

Мал-маганын алыскаш, хо-радаан, өжээрзээн сеткилд-е ыйнаан, чоокта чаа бир оол Моолдан сарлыктар оорлап сүрүп кел чыткаш, моолдарга боолдап каан. Дөргүл-торе-ли ыт-сымыг ажаан кагды.

Шуут бодун салбыр эвес-даа болза, бистин Кызыл-Хая суурга 2-3 санныг шагдаа ажалдакчыларынын турарын үе болгаш амыдырал негеп келди. Суур кожуун товунден оранчок ырак, 100 км. хире. Ол километрин дургаар колдуунда аал-оран чок, эңне дөвискээр черлер. Ылаңгыя кыжын алаш-караш дээр чүвө чок, коңуңчү эңн делегей.

Кызыл-Хая суурже чааг-лыг машина оруун кылып кел чыдары кончук эки. Ынчалза-даа эки биле бак ийи эжеш чорутур дээр болгай. Ол орук-ту кылыптарга, транспорттун кандыг-даа хевирин маңаа чедип келир аргалыг апар.

Өске черлерден келгеш, үптээшкен, дээрбээшкен, оор-сук кыдыр кижилер улам көвүдөс хончу. Бо чоок-кавының аалдар аразы ырак болгаш ындай ондай-лыг кижилерге бо чер кончук эңит. Шак мынчал баарга, биске черле кедилгип, дузалыг, бистин байдалымыс эки билдир шагдаа болза деп бай-гы-ла күзелиш, дилээсиз ол улус-тур бис.

Ынчангаш бистин бо берге байдалымыс өөренип көрүп, бистин амыдыралымыс, ажы-толүвүстүң келир үезин-че чуугаа кичээлгеини салы-рын Мөгөн-Бүренниң чоңу Тыва Республиканын Прези-дентизинден, Чазаандан улду-биле дилеп, кандыг-бир дуза кадарына идеяп, манай ту-рар бис.

Херли ХЕРТЕК. Мөгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая суур.

турар деп”. В. М. Кончуктун Кызыл хоорайда чурттап олурарын Алексей Артаевич ме-ңа чуугалап олурду. Хооңуңа курлак чедир мөгөшп, шупту экинн күзеп кааин.

“Фронтке чорудар аы-тарны канчаар шилдирин Кончук дарга менээ өөртек-чүвө” — деп, Алексей Арта-евич уламчылады. Оон угаа-ды, тайлыбыр мындыг, бирээде, фронтке аыттары халас чорударда, чоңуң эки туразын шыңгы барымдаа-лаар, ийде атыты шилпид алырда, баштай-ла оон дит-терин көр, дикчи чок кырган аыт фронтуга херек чок, он-чу-зунуң көөр шокар аыт таар-рышпас, дуоңуң көөр — чарык дуоңугу атыты актылаар, ка-раан көөр — шаңгыр азы хы-йыр карактыг аыт-тарың албас, аыт-тарың узуңуң, бе-динн хемчээр — чыкпак азы чолдак дуртут аыттарың фронтуга херээ чок суг-суг дээш барган. Моон ал көөргө, шынап-ла, фронтуга эң шилпид аыт-тары чорудуп турганын иден-дир. “Ак-Туртга ажалдап турган чылдарында фронт-ке 1200 баш аыттары чорут-кан бис. Ол аыттары Тыва-ның чорутканы 50 муң аыттын саынга кирген дээринге чү-мү-биле бузурээр мен” — деп, Алексей Артаевич чоругарла-нын чуугаалан орду. 1200 баш аыты фронтке чорудуудаа безин чыгыс малының баш

саны төнмөш, кандыг кончук бай турган суму боор дээш бод бажыга кирди. Шынап-ла, Тыва мал бажы-биле бай-ла турган-дыр. Ам бөгүн чү-гө-ле мал-маганымыс тонуп доостурун кырында кел-ген чорор?

Бо айтырыгга чоңумчалыг харыс бар бе? Чок боор.

Шупту боданы көрээли-нер.

Кандыг-бир эки түңнелге келиривес чадалас. Ада-чурттуң Улуг дайы-нын чылдарында эрге-чагырга органдарынын, хой-ништин органдарынын хажыдып болбас база бир кол хүлээлелериниң бирээзи — ажалдыч чоңуу дайын бай-далыга белеткээр турган. Дүгөржаанын кижикилези-биле ол ажал Ак-Турт сумузуңга онза хайнышкын-ныг чоруп турган.

Ополчен шеринге 750 кижик хаара туттунган. Оон командири шериг мер-гелечилдиг Ховалыг Дембелер, ол ополчен шериниң кап-таны эрге-дуздадыг турган. А Дүгөржаа ополчен шериниң комиссары, оон эрге-ду-жаалы улуг лейтенант. Бо ийн анык эринч удуртутулазы-биле ажалчы чоңуу тургустун-ган Ак-Турт сумузуңуң опол-чен шерин дайын байдалыга кончук иденкейлиг белет

ИХЯ: МАЛ, ЧЕР АЖЫЛЫ, ОЛ БАЗА ЧУГУЛА

“Шын” солунун иштелил-политиктик килдизинде ажалдап турар мен, милиция ажылы, амыдыралын чырыдары — мээң база бир хүлээлгем чүве.

Ычанганг ТР-ниң ИХЯ-зынын автомобил транспорт ажал-агынын дугайын чырыдар сорулга биле Кызыл хоорайының “Сунтук” суурунда ук ажал черинин турары эрчи көжүн чоруй барган И ширин кезинин оран-савазына чед бердим. Оон начальниги милициянын подполковниги узун мого-нырар Иван Дугар-оолович Ондар ажал-херектеринин дугайын кысказы-биле чугаалап берди.

Автомобиль-транспорт ажал-агынын кол хүлээлгези — ИХЯ-нын Кызыл хоорайда болгаш кожуунарда килдистеринин техниктиг хандырылганын чорутуур. Тыва Республиканын иштики херектер албанында иштинде-биле негелде езугаар 700 ажыг машина-техника херек ужурулг. Ам чүгүл 200 ажыг машина ажылдагынын турар. Оларын (70 ажыг республика бюджет-биле, өскелери федералдык бюджеттен хандырынар). Оон алгаш коорге, Россия Федерациязынын Чазак болгаш ИХЯ-зы бодунун субъектилеринде иштики херектер органнын долгуз-биле хандырылганын келгени илден. Начальниктин-биле алырга, хандырылга чүгүл 40 хуу бооп турар. Чигээ, эртен чылын Тыва Республиканын иштики херектер органнында машина-техника ажылдагынын 1336 тонна бензин херек турган. Федералдык бюджет чүгүл 227 тонна бензин берген. Оон кырынга Тыва Республиканын Чазак 237 тонна, ИХЯ бодунун агар санында херектин-биле база чамдык ажал-херектеринин доктааттыгган сан-хөө акшазын өлө (сан-хөө) ажылдап тургаш (сан-хөө) сорулга-зынга эвес ажылдагынын дүң ук яамы тортаалда-даа таваргыч турган), 446 тонна бензин саткан. Автомобиль-транспорт ажал-агынын бодунун бюджеттен дашкаар ажалдап алганы акшазы-биле 15 тонна кывар-чаар материалдар сатып алган.

Шак ла ыччаар “өске” каналдар дамчыштыр ТР-ниң ИХЯ-зы кывар-чаар материалдар-биле эртен чылын хандырылган Машина-техника чокта, иштики херектер органнынын ажалдакчыларынын ажалы барык шимчөө, кем-херек үүлгедикчилери, ылангыя оорлар-биле демисежир дон берге Ычанганг ИХЯ арга-жогукту кырындаан өске арга тывылбаска, чамдык ажал-херектеринин доктааттыгган сан-хөө акшазын “сорулга-зынга эвес, өскөрү ажылдап”, кывар-чаар материалдар саткан, тортаалды турганында-даа чыдагынын ол.

Дугуй талазы-биле бо хүннерде ТР-ниң иштики

херектин кижилерге чанып, харын-даа кем-херек үүлгеткен турган кижилерге сан-хөө талазы-биле хамаарылгалыг апарып, ылдыг-ларга дегбес болуп байдал-дарга база таваргыч бергидер апарган.

Ындыг чоруктарны бод-дурбас дээр ТР-ниң ИХЯ-зынын сайыды С. С. Б. Монгуштуң айттышкыны-биле 1998 чылдан эгелен ИХЯ-нын бодунун кывар-чаар материалдарын сөөртүр, када-галар, үлээр салбырыгга автомобиль-транспорт ажал-агынын баазында тургузуп алган. Ычанганг бензинин Абакан, Ачинск хоорайлардан сөөртүп алыр, кожуунарда килдистерге кывар-чаар материалдарын шаа-биле үлээр арга бар апарган. Оон ынай 30 кижиден тургустунган иштики херектер органнынын машиналарын септээр-селлир септелге баазы база бар. Оода шагдаларын мунуп чоруп машиналарын техниктиг байдалын чүгээрттеринге ол база аажок улуг дузалыг. РФ-тин Чазанын септээр боджее акша чарыгалдары ынаар кирбес-ле болгай. Ычанганг херек кырында кыдындан оон-моон кывар-чаар материалдар тыптынын тургаш эдилгел машиналар эргичирээр, а сазын-документ кырында оларга ажылдаары-биле кывар-чаар материалдар келбээнинден ол эргичиреп алган машиналар сазын кырында чаа хевээр бооп турар. Ындыг боду эрги, а сазын кырында чаа машинаны үндүр бижирин дыка берге. Шак ылдыг РФ-тин Чазанын болгаш ИХЯ-зынын хандырылга системазын багайы, кошка ТР-ниң ИХЯ-зынын чаа техника алы-рынга безин улуг шаптыкты тургузуп турар. Үндүр би-жир дээр бодунмас, сазын-документ “чаа” боттары ажылдаар холу эртин эргичирээр 100 ажыг машина бар.

Бо рынок экономиказын үзүндө чамдык бот хандырынар азы хуу ажал айттылар аажок сайзырал турар болгай. Кажар, эки эвес арга-биле байып ал туралар база чок эвес. Ычанганг чер-черлерде чамдык иштики херектер органнынын ажалдакчылары үстүндө хандырылганын кошкандан кывар-чаар материалдар тып алыр сорулга-биле акша-

Машинна-техника-биле 40 хууга ден байдалга чыгырттып олурбайн, айт-транспортун сайзырадыр деп сорулга ИХЯ-нын сайыдынын дорт айттышкыны-биле 1999 чылдан эгелен боттадырып эгелен турган. Кызыл хоорайынын ИХЯ-зын айттыг милиция турган. Арга-ширбинил белеткээр арга чок, ук килдистин ажалдакчыларынын ук ажалда белен эвес болганы-биле айттары өлгөн. Чүгүл 4 айт аргага, оларын өстүрери-биле бисте берген деп, Иван Дугар-оолович чугаалап олурду.

Оор-биле демисежиринге айт ажалыг деп, ол санал чорору. Машиналар оор сүрери бодунмас. А ажалыг шагдала оорну кадыр тайга-сын ажыра-даа истеп, сүрүп чыдаваз. Оор оон дегип шыдаваз. Оон кадында айт спортчу күш-шыдалын дадыктырынын шагдаларга тергип ажалыг.

Ычанганг автомобиль-транспорт ажал-агынын начальниги И. Д. Ондар ИХЯ сайыды-биле чугаалап-каш, айт транспортун сайзырадыр ажалды катап эгелээрин чедип алган. Бодунун иштики херектер органнынга

ажылдап келгени 19 чылынын иштинде хандырылган, ээ чок айттары чамдык чазып-чилби ажалдакчыларынын төрел-дөргүлүгө берип, чарыгдал кааптарын ол көрүп, оларын-биле ылгылдажып-даа шаг болган. Ындыг чоруктар чон караандан-даа чайлаваз болгай.

Шак ылдыг чоруктарны бод-дурбас дээр ТР-ниң ИХЯ-зынын сайыды С. С. Б. Монгуштуң айттышкыны-биле 1998 чылдан эгелен ИХЯ-нын бодунун кывар-чаар материалдарын сөөртүр, када-галар, үлээр салбырыгга автомобиль-транспорт ажал-агынын баазында тургузуп алган. Ычанганг бензинин Абакан, Ачинск хоорайлардан сөөртүп алыр, кожуунарда килдистерге кывар-чаар материалдарын шаа-биле үлээр арга бар апарган. Оон ынай 30 кижиден тургустунган иштики херектер органнынын машиналарын септээр-селлир септелге баазы база бар. Оода шагдаларын мунуп чоруп машиналарын техниктиг байдалын чүгээрттеринге ол база аажок улуг дузалыг. РФ-тин Чазанын септээр боджее акша чарыгалдары ынаар кирбес-ле болгай. Ычанганг херек кырында кыдындан оон-моон кывар-чаар материалдар тыптынын тургаш эдилгел машиналар эргичирээр, а сазын-документ кырында оларга ажылдаары-биле кывар-чаар материалдар келбээнинден ол эргичиреп алган машиналар сазын кырында чаа хевээр бооп турар. Ындыг боду эрги, а сазын кырында чаа машинаны үндүр бижирин дыка берге. Шак ылдыг РФ-тин Чазанын болгаш ИХЯ-зынын хандырылга системазын багайы, кошка ТР-ниң ИХЯ-зынын чаа техника алы-рынга безин улуг шаптыкты тургузуп турар. Үндүр би-жир дээр бодунмас, сазын-документ “чаа” боттары ажылдаар холу эртин эргичирээр 100 ажыг машина бар.

Милиция амыдыралы солуннарынга база үнген. Кижинин эки, багай-даа ады үнерге, чон сөөлүндө шынын дөмей-ле биле бээр. Ол үдө хандырылган Эрзинден болгаш Барыш-Хемчик кожуу-нардан келгилээр ээ чок 16 айт ам-даа бистин азырал-када-галыгында бодун-бурун хевээр. Чүгүл ээлериин хой-дула көрдүгүнн езугаар негеп кээр үзүлгүн эртенки-биле олур ИХЯ-нын федералдык өңүзү апарган.

Өвүрүн ИХЭ ажалдакчыларынын кадагалары-биле эжелетин 26 бода малы база бар. База бурун хевээр, ИХЯ-нын федералдык өңүзү болуп арткан айттары чыгыг кылдыр өстүрүп, оор-биле демисежир ажалдаар, айт-транспортун, спортун сайзырадыр дээрзин начальник чугаалап олурду.

Автомобиль-транспорт ажал-агынын өре орунга алганы шээр малы база бар. Кывар-чаар материалдар орунга кодээр ажал-агыг ажалыг Шенде коллективтиг ажал агыг дамчыштыр 80 хой берген. Ол-мал аажок өскөн. Бо чылын 40 бажы Кызылда истелге алаанда чыдар кижилер чегерлеринге ажалдагылган-даа болза, 110 баш шээр мал ам-даа өзүл-мандып турар. 1998 чылда шаанда КАИ даргалап чорган Самбуу (фамилиясын, ада-зынын адын бижип албаан) бодун, буруун минип (кайы) өре орунга 6 хаван олгу ук ажал-агыга берген. Холу эки дарага болган. Оон берген хаванын бо үдө чедир 90 баш чедир өскөн.

Эгезинде артык кезектер орунга 6 хаван олгу алган дээр ИХЯ-нын чамдык ажалдакчыларынга Иван Ондар ол-бо диттип шаг болган. Оон хаванынын өскенин, ук ажалдын ажал-агынын көргөш, үстүндээлериин ылды чиккен.

Бо-ла хамык мал-маганын азыраарына, тударына чер ажалын сайзырадыры ын-чаар негетинип келген. 1998 чылда Иймениң сугаттыг шолдеринге сула, чиге-тараа тарааш (чиге-тараа үзүлгүн Иван Ондар ада-нези Чассыг, Дугар-оол Ондарлардан дилеп алган), күзүн 42 тонна сула, 7 тонна чиге-тараа ажаап алган. Красноярск крайынын Болхотта районунун Огур совхозунун директору бистин хүндүлүг чаныгы чер-чуртууус Юртаевтин чээни, Николай Мартович Юртаев-

суланы, 34 тонна чиге-тарааны, 5 тонна картофельди, 3 тонна ногаа аймаан ажаап, 54 тонна сипенин кезип ап, иштинде-биле 365 муң рубльдин продукциязын бүдүргөн. 9 тонна чиге-тарааны Танды кожуунун “Шанган” совхозунун акша-шалын албайн турар ажалчыларына, 500 кг чиге-тарааны ол-ла сумуун чыгарга черинин даңызында турар чедимес өг-бүлелерге ИХЯ сайыды С. С. Б. Монгуштуң айттышкыны-биле берипкен.

Бо чылын ук ажал-агыг бодунун күжү-биле 2 чуртталга бажынын туткаш, федералдык бюджетке ажалдап турар бодуун ажалчыларын чурттадып кириген. Хаван фермазы доостурунун кырында келген. Ол-ла бүгү ажалды алгыдып сайзырадырына сөөлүг иш чылда хойду езугаар ажалга кирип аар аргазы чок, амыдыралы бергеден 94 өг-бүлө ээлери хаара тудуп, ажал-биле хандырган. Оларын бир болза паспорту кирип бижидилге чок, бир болза шерип билединде бир-ле четпестиг база өске-даа чылдагылар-биле ажалга кирип чадап турганы илерээр. Бо ИХЯ-нын автомобиль-транспорт ажал-агынын удурукчулары ылдыларын ажалга хүлээп ал, үстүндө четпестерин эдип алырынга, шың орукке киреринге дузалап турар. Бо ажал-агынын шак ылдыг байдал-биле ажалга кирип алган аныяк өг-бүлө ээлериин эртен чылын тыва милициянын 75 чылдагыны турса-кааткан уран чүүл көрүлде-зинге республикага 3-ку чер алганын бо чүүлүн автору магадап корген.

Ук ИХЯ-нын автомобиль-транспорт ажал-агынын мал-маганы амгы үдө Сесер-линг демисежиринде хур кыштап турар.

Күш ажылы коллективте эң эки ажалдап турар деп бодунун орадакчызы милициянын капитаны Р. Д. Кууларын баштадыр Иван Дугар-оолович дыка-ла хой кижилерин адады. Бо чүүлүн эмин эрттир узап бергенин барыдаалаш, оларын аттарын бээр кирип шыда-вадым. Ычанганг ам-даа аныяк, келер үзүлгү удурукчу милициянын подполковниги И. Д. Ондарын ажал-агыг улам сайзырал, мал-маганы өссүн деп йөрзөп, өскелерин оон үдөгөр алырыны кыйгырдым.

Борис ОНДАР.

Хоочуннар аравыста

Бар Чүгүл дээр барып-барып Социалисттик Күш-ажылын Маадыры Чола Допур-оолович Монгуштуң он холу — кол дузалакчызы турган кижиле дашты-биле ажал кылга бээр, хожогун билген. Багай ажалдаарга, Маадыры бала чедир бээрин ыяк улааган. Маадырын багай эвес дузалакчызы бооп ажал-дан чораш, таптыг-ла чээрби чедип чыл бурунгаар хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Пенсиялар алганындан бээр безин хой чылдар эрте берген. Нааы-хары талы берген-даа бол, Хойлемей Дамыратович ажал кылдыр шаг-шинээр ам-даа чидир-бэзи: мал-маган-биле сүржүр үүлээин кагбаан. Ол ам улуг уруу Татынынын бажынын-даа чуртап, аааа өмөк-дөмөк болуп, аааа эки каш малын ажаап-карактан, кадарып турар. Хүнүн чыгыг кылдыр ажалы ол. Ортумак сынын, тооманын чанып, көвей өске хонук чок, шоолу чугаакыр эвес кырган бир онзагай чачын салбаан: суурда, кожуунда, Тывада, харын-даа Россияда амгы хүннерде болуп турар чаартылгалары, өскерлинишкенин, чедер-четпестерин деңизгүлүрүп көрүп, сайгара бодап, билп олурар. Амыдыралда солун болгаш ажалыг чүүлдерин

боттун херектелгине ажал-агы-биле билп, ишгездип ап чорутурун ажал-толүгө сүмелд олурар. Ажызындан ажал, чаагай сеткиндан, амыралдыг өбөгөннү чыгы-лары, угадылгалары ажал-толүгө үлгү өрөдүг, улуг школа болу берген. Ычанганг олар оозун аажок хүн-дүлээр, ол кырганын созу олурга хойу-биле дөмей чедип чыл бурунгаар хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Пенсиялар алганындан бээр безин хой чылдар эрте берген. Нааы-хары талы берген-даа бол, Хойлемей Дамыратович ажал кылдыр шаг-шинээр ам-даа чидир-бэзи: мал-маган-биле сүржүр үүлээин кагбаан. Ол ам улуг уруу Татынынын бажынын-даа чуртап, аааа өмөк-дөмөк болуп, аааа эки каш малын ажаап-карактан, кадарып турар. Хүнүн чыгыг кылдыр ажалы ол. Ортумак сынын, тооманын чанып, көвей өске хонук чок, шоолу чугаакыр эвес кырган бир онзагай чачын салбаан: суурда, кожуунда, Тывада, харын-даа Россияда амгы хүннерде болуп турар чаартылгалары, өскерлинишкенин, чедер-четпестерин деңизгүлүрүп көрүп, сайгара бодап, билп олурар. Амыдыралда солун болгаш ажалыг чүүлдерин

Шоома КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Ачавыс Хураган-оол Монгушеч МОНГУШ Ак-Турт суурда мал-маган тудуп, ажалдап, чуртап чоруту. Оон февраль 10-да төрүттүнген хүнүн таварыштыр калдыкшыды, узун пазыны күзедиле. Аааа черле курут орбас, эрес-кежээ. Аааа-биле ажал кылдыр, тараа тарыыр. Ам-даа быжыг калдыкшыды буюрун. Ажал-талу күзеп тур бис, ынак ажал. Уруглары, оолдарындан.

Специалист тайылбыр берип тур

ПЕНСИЯ КАШ ХУУ ӨСКЕНИЛ?

Амгы үдө бистин республика пенсионерлериниң саны чеже? Оларын ай санында ап турар пенсиязынын түңү каш акшал? Россияга болгаш Тывага пенсия 2001 чылдың февраль 1-ден эгелеп каш хуу өскенил? Чуртта шалыныг хемчээл каш рубль кылдыр доктаат-тыганыл? Бо болгаш өске-даа айттыларга хамаарыштыр РФ-тин Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырын килдес начальнигин тайылбырын моон алаанда парладым.

Эң сөөлүг медээлерин барымдаалып коорге, республикада амгы үдө 80 муң 17 пенсионерлер бар. Бо сан дээр-ай, квартал, чыл санын-даа өскерлип, колдуунда көвүдөп турар. Чүгүл дээр Тыва Республиканың деңсиз-кээр Сонгу чүккө хамаар-жыр болганда, бисте эр хамаатылар 55, херээжен улус — 50 харлында пенсияже үнүп турар болгай. Амгы үдө Тывада 80 муң ажыг пенсио-нерлериниң айда ажал пенсия-зынын иштин түңү 63 муң 762 муң рубль. Пенсионер-лериниң саны көвүдээр, оларын алыр пенсиязынын акшазы база көвүдөп турар. 2001 чылдың февраль 1-ден эгелеп Россияга болгаш Тывага пенсияларын 10 хуу өстүргөн азы ортумаа-биле негелде бир пенсионерге онааштыр 78 рубль болган.

Күрүне пенсияларын бо өвүлде дээр 2001 чылда пенсияларын баштайгы өвүлде дээр дөмдөгөр апар. Моон сонгаар пенсия-ларын өстүр арга РФ-тин Пенсия фондузунда бар болуп турар.

Урана МОНГУШ,
РФ-тин Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырын килдизиниң начальниги.

2001 — АНЫЯКТАР ЧЫЛЫ

Республиканын иштин чонунун 26 хууу ааа 80,8 муң аныяктар (16 дан 30 хар чедир) ажал чок бооп турар. Ажал дилеп чорутуру аныяктарын саны чылдан чылче көвүдөп орар. 1999 чылда ажал дилеп, 2 муң хире аныяк кижилер чогуур орманга келген болза, 2000 чылда оларын саны 3 муң ашкан.

Ылангыя код чедириниң аныяктары ажал чок бооп турар. 1313 кижиле ажал дилеп, билдиринишкенин кириген.

Ажал чок аныяктарын хар-пазын талазы-биле алырга, 1,3 хууу 18 хар чедир, 49,5 хууу — 18-тен 24 хар чедир назарып кижилер бооп турар. Доо-зукчулары эртен-билшип ап коорге, эге профессионал билдиринглер 21,5, тускай ортумак билдиринглер — 20,2, дөдү эртенгилер — 4,5 хуу бооп турар. Ажал чок аныяктарын 30 хире хуууу — школалар доо-зукчулары.

2000 чылда ажал дилеп келген 3 муң аныяктардан 500 хире кижини ажалга кириген, бо дээр оларын 16,6 хууу-дур. Күн-ажыл ринолунга аныяктарын адааша ажалга негелдиз чаныс бооп турар. Күн-ажыл чыгыг негелдиз база чаныс. Ажал берикчилерин

Оон адреси: Кызыл хоорай, Московская 2а, № 106, 109 кабинеттер. Телефоннары: 5-11-57, 5-12-00.

“Тыванын аныяктары” солунун коллектив тус солунга хой чылдарда ажалдап чораш коллегиясы, эженис Иван Иргитович Херлинге оон өңүч ишти, уругларын авазы Валентина Салчаковна ХЕРЛИНИН аарааш, мөчээниг ханы кажыдап, ажал-шүжүүн үлештивис.

ӨЛЕ БАШТЫГ ӨГБЕВИС

Бистин өле баштыг өгбевистин хар-назыны ам мырцай талыган. Ол бо чылын 88 харлап турар. Өскөрү чугаалаар-га, көрбөзүн чүзөп чок, көдүрбөзүн хонзө чок кырган-дыр ийин.

Оон авазы Кызыл-Таймай кырган-авамыс хемче чачын-дан кара ажал-биле халба-танчыл эгелден деп дынаан бис Ажал дөдөдө балдыр сыктас, аааа хол-курут үе эрттирерин бодаваз, кончут ажалдыр уктуг чоранын бистин аравыста ам-даа бар чамдык кырганыр бо-ла сактып чугаалай бээрин утпаан бис. Ол биче чачын-дан эрес-омак чаныг болгаш ада-незинин малын малда-жып, ажал-агынын дуза-лажыр чораш. Авазынын бо чагай, төлөпиг мөзү-буду-жуң кырган өгбевис ол-ла олчан дөдөп алганын көрүп келдиш. Өле баштыг өгбевисти Хойлемей Дамыратович Сарыглар дээр. Ол Чоон-Хемчик кожуунун Чыргакы сумузунда Мажалык деп-чере 1913 чылда төрүт-түнгөн. Чырык хүн алаанга оон баштайгы алгы-кышкызы аааа чачылган. Ол чылдан эгелдеш-ле ада-незинин ынак олгу болуп өскөн.

Алызындан малчын уктуг өг-бүлө төрүттүнген болгаш кара ажалдын кадыг-бер-гезин кара чачындан көрө берген. Ада-незинин мөзү-будуштү, амыдырал дээр кызымак чоруп, үнген-кирген чонунга хүндүлээчел, биче сепкилдин аныяк оолдуң аажы-чанынга, савыш-сеткилде аажок улуг салдарын чедирген. Анай кара чачын-дан оожум-топтук бүдүштү, тооманын чанып, шоолу чүве ытывтаз болуп, өзүп келсе-даа, эдктерин азынган, эзер дегизинден туттунуп-тар апаргаш, ажал кылдыр дөдөдө, чаама дивес болу берген.

Чыргакыга үжүн чыдар эгезинде араттар “МЧАЭ-дээр” деп барган-дыр деп, чугаа дегирин тарай берген. Баштайгы улаада араттар ол сөстүн ужу-утказын эки-ле билбес турганнар. Улуг улустар улаан чадап турда, ычанган чүгүл 17 харыг турган Хойлемей оон кайын билпип аптар деп. Ычалаа-даа дидир-дидир чоорту хөрлээлзе-хөрлээлзе, эртен-билдигил кижилер ол дугайын чоңга тааныштырып, тайылбырлап каапкан соонда, ол чаа коллективтиг организацияже кижилер, бүдүн өг-бүлелер эки тура-биле кирип, ат-сывын бижидип эгелер бергенер. Шак-ла ыччаар Сарыглар-ларын өг-бүлөзүн МЧАЭ

кежигүнү апарган. Амыды-ралды улам экижидер, ону сайзырадыр, калбартыр сорулга-биле ажал-агынын катчып алгаш, өңилдежип, демисежир чоруда бергенине олар өөрүп турганнар.

ССРЭ-же фашистин Гер-мания оор езу-биле халдап турар үдө Хөндергей — Өвүр аразына улуг орук тудуу эгелер берген. Кончут күш-шыдал үзүндө аныяк эр Хойлемей Сарыглар ол үүлөдөн чыдып калбаан. Бүгү-ле бүдүр ажалды хол-биле кылдыр болганда, ажал аар болгаш берге болза-даа, аныяк кижиле оон кортааан, оон деспез. Изиг чанын эгелдиз ажал кыштын тос-тоостун соонунда безин соксаваан. Ажалчыларын чок чепсээ — демир-хүрүк, куксуун-хаай, балды, хирээ турган. Уениң аайы-биле ол чепсектерин аажок ажалыг турганын Хойлемей Дамыратович ам-даа сактып чугаалап олурар. Ычанган 1942 чылда, орук тудуу кыштын соонунда чаныс-даа хүн соксап кынаан. Дон черин кургап, будуктар, сыралар экелгеш, дүн-хүн чок эргиптен кээр. Эрби берген черин уду-ла хуурек, куксуун-хаай-биле казып, дескилдеп эгелээр. Ковуруглар тудуунга херек чудуктары тайгандан шанактыг айттар-биле сөөртүп

алгаш, эпейи салыр, таарыштыр кылдыр. Ажалы-биле чугаалаарга, ажал четпир турган. Баштайгы улаада ол Улуг-Хөндергейин Хору-лааштан Өвүрүн Хам-Дытка чедир кышкыкан. А кышкы үдө Шивээ биле Хорулаа аразынын оруун ажаллаш килдиринге илденкейлиг киришкен.

1949 чылда Хойлемей Дамыратович ычан Чыргакыга чаа организациястаттын тургустунган Калинин аттыг колхозтун кежигүнү апарган. Колхозтун экономиказын бодуру улуг үдө-херекке ол чорутуп чуртап эртен чылдарын арга-дуржул-газын өргөз. Ол чылдарда кара ажалдан халбактанып өскөн кижиле ажал-агынын таразын чажар, оон ажаар ажалдаарга киришкен. Сөөл-зүрүдүр ол колхозтун хоюн кадар берген. Колхоз совхозче илчил бээр-даа, аныяндан тура акшыл бергиле чедир кылдып келген ажалын ол созуваан. Чыл санында кызымак чоруп көрүтүп, малдын чаш төлүн камгалап алыр талазы-биле багай эвес көргүзүлгелерин чедип ал чораш. Ол дээр үргүчү шаандап, мактадып келген. Ычанган оон ычан-мастың аргазы чок-даа турду ыйнаан. Арын-нүүр деп чүве

КИЛДИСТЕР:

Иштелил-политиктик килдис Компьютер орады — 3-36-82, Бухгалтерия — 3-41-16. Солуну “Шын” солун редакциязынын компьютер төвүнче өркөн болгаш чыскаган Неделяда үш катан үрк. Хемчээл 2 парламал ама Тираж 5839 Чагы 14

3-39-15,

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тыва-кредит”, Кызыл ИНН — 1701008465, корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729

Солун Россия Федерациязынын Парладала болгаш массалыг информация чепсектерин талазы-биле хойду-жудулазынын чорудулазына контроль болгаш бүртүкелшин Тыва деңсиз аргелдизне бүртүктеткен. Бүртүктеткен дугайы — Т-00007. ТР-нин парладала болгаш информация куркомнелдин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шеткин-Кравченко, 1) График езугаар ат салган шагы 23 шаг Солунда парлааттыгган материалдарын авторларынын бодолдары редакциянын туржубу-биле дүшпейин барып болур Айтыгынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагыларга дээр авторлар боттары кызылалар.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноярская, 100, Индекс 667000

ТУРГУЗУЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазак болгаш “Шын” солун редакциязынын коллективни
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Куткутур Сат, Чымысдаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертик, Таан-оол Хертик

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун орадакчызы 3-33-91, секретариат 3-34-98
Сол